

DRAHOMÍRA TESAŘOVÁ-NOVÁKOVÁ

PROSTŘEDKY SEKUNDÁRNÍ DIATEZE A VULGÁRNÍ LATINA

Pojmem „vulgární latina“ označujeme lidovou mluvu, kterou odlišujeme od latiny spisovné i od hovorové řeči vzdělaných vrstev a kterou můžeme více méně sledovat od doby Plautovy až do konce starověku. Jestliže však mluvíme o vulgární latině, zpravidla máme na mysli lidovou latinu pozdní, v níž se znatelně projevují jazykové změny a z níž se začaly vyvíjet jazyky románské.¹

Všeobecnými vývojovými procesy byly zasaženy i prostředky deagentizace, tj. prostředky sekundární diateze, které odsouvají personického původce děje z primární pozice gramatického podmětu.² Proto bychom se chtěli v tomto článku zmínit alespoň o základních změnách, které se procesu deagentizace v pozdní latině týkají, všimnout si tendencí, které vedly k vývoji románských jazyků, i prvků, které ve vulgární latině existovaly již dříve. Hlavní pozornost budeme věnovat pasívu, gerundivu a konstrukcím s neosobními slovesy. Podkladem bude materiál z Plautova dramatu *Mostellaria* a ze slovníku G. LODGE: *Lexicon Plautinum*, pro archaickou latinu; pro období pozdní pak excerpty z Petroniova díla *Saturae*, z *Peregrinatio Aetheriae* a komentářů³ k těmto spisům. Uvedená díla představují však pouze sondy, které by bylo možné perspektivně rozšířit.

1. Pasívu jako základní prostředek deagentizace se v lidové mluvě žádného jazyka nestalo nikdy oblíbeným a živým výrazivem. Lidové vrstvy měly sklon k aktivnímu vyjadřování, a zvláště plná pasívní konstrukce typu „*discipulus a magistro laudatur*“, která zahrnuje agens, byla lidové a hovorové řeči cizí. Tato tendence je v latině patrná již od

¹ Srov. např. HERMAN, J.: *Le latin vulgaire*. Paris 1975³, s. 16 n.

² GREPL, M.—KARLÍK, P.: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis — Facultas philosophica. Brno 1983, s. 37.

³ PETERSMANN, H.: *Petrone urbane Prosa*. Untersuchungen zu Sprache und Text (Syntax). Wien 1977; LÖFSTEDT, E.: *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*. Uppsala 1936.

doby Plautovy, prochází celým jejím vývojem a pokračování má i v jazycích románských. V Petroniově díle Saturae se např. agens u pasíva objevuje pouze na 26 místech, z toho jen 2× v lidové řeči.⁴

(1) a obiter et vernaculae quae sunt (apes), meliusculae a Graeculis fient (Petron. 38)

b ego puto omnia illa a diibus fieri (ibid. 44)

V Peregrinatio Aetheriae tvoří pasívní konstrukce s vyjádřeným agentem a pasívní konstrukce bez agentu poměr 140 : 6 (v části 1,1—19,8), přičemž se projevuje nápadná tendence označovat agens u tvarů složeného pasíva, tedy ve spojení part. perf. pas. se slovesem „esse“ (např. „positus est“, „natritus est“), a nikoli u jednoduchých slovesných forem.

Vývoj pasíva v pozdní latině směřuje jednak v souvislosti s všeobecnou tendencí k analytičnosti od syntetického k analytickému způsobu vyjadřování, jednak k substituci prostředky jinými, především reflexivními výrazy. V prvním případě se místo pasíva užívá konstrukce *fio* + part. perf. pas. (např. „*pilae laterculis constructae fiant*“ — Pallad. 1,39,2⁵) a v podobném významu nacházíme také spojení *fio* + adjektivum (viz la; „*inveniemus ergo unde saturi fiamus*“ — Petron. 46). Tyto opisné vazby jsou v úzké souvislosti s konstrukcí *facere* + part. perf., která existovala již v latině archaické a která přežívá až do latiny pozdní. O ní říká Thesaurus: „Interdum circumscribit simplex verbum, ut *missum facias* i. fere q. *mittere*“ (ThLL VI, 119,59). V jednom případě je však třeba konstrukce „*facere* + PPP“ a „*fieri* + PPP“ hodnotit jinak než jako opisné vazby pro vyjádření pasíva. V lidových textech je totiž sloveso „*facere*“ užíváno běžně jako pevný termín pro přípravu jídel a pokrmů (= „vařit“, analogicky k řec. *ποιεῖν*), jak ukazují některé doklady z díla Petroniova: (2) a „*quem*“ inquit „*ex eis vultis in cenam statim fieri?*“ (Petron. 47)

b „*vidi Romae Saturnalibus eiusmodi cenarum imaginem fieri*“ (ibid. 69)

Užití part. perf. slovesa „*coquere*“ s podobným významem, jako v př. „*gallus allatus est, quem Trimalchio occidi iussit, ut aeno coctus fieret*“ (Petron. 74), je pak z tohoto důvodu redundantní a je ho třeba hodnotit jako pleonasmus.⁶

Dalším znakem pozdně latinského pasíva, který rovněž souvisí s tendencí k analytičnosti, je náhrada jednoduchých pasívních forem opisnými tvary složenými, místo „*constituantur*“ se objevuje „*constituti sint*“. Celkovou tendencí vzrůstající frekvence analytických vazeb v dílech římských autorů dokumentuje několik údajů v tabulce:

⁴ PETERSMANN H.: op. cit., s. 166.

⁵ Cit. podle SVENNUNGA, J.: Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache. Uppsala 1935, s. 459.

⁶ PETERSMANN, H.: Petrons urbane Prosa. Untersuchungen zu Sprache und Text (Syntax). Wien 1977, s. 165.

	Pasívum		CELKEM
	syntetické	analytické	
Cicero	96	75	171
Petronius Per.	38	63	101
Aetheriae	42	82	124

V některých dokladech se ovšem může jednat pouze o projev emocionálně motivovaný, kdy mluvčí zpřítomňuje dokončený děj.

Ve druhém případě, kdy je pasívum nahrazeno *reflexivním výrazem*, jde především o věty s věcným subjektem. Tyto konstrukce neumožňují označení agentu, třebaže je v nich sémanticky implikován:

(3) a mela ... toto anno servare se possunt (Pallad. 3,25,18)⁷

b coques ex vino, liquamine, ... porro, ... Cum se coxerit, condies ... (Apicius 8,8,13)⁸

Užití reflexivní formy, která je v jiných jazycích (také v češtině) pravidelným prostředkem pro vyjadřování pasíva, je v latinské lidové řeči hluboce zakořeněno. Tyto formy existovaly již v první produkci latinské literatury (např. u Catona Staršího), po dobu klasického období nevymizely a v pozdní latině se objevily ve větší míře. Jejich výskyt nemá tedy žádnou spojitost se zánikem syntetického pasíva.⁹ Ve větách s personickým subjektem však reflexivní výraz nesubstituuje pasívum, ale je chápán ve významu mediálním (srov. „*mater se lavat*“).

V oblasti neosobního pasíva nacházíme v dílech pozdně latinských autorů některé rysy shodné s latinou archaickou:

I. Je to neklasické přizpůsobení fázového slovesa slovesnému rodu infinitivu (*attractio generis verbi*), ke kterému v jazyce Plautově dochází u sloves „*coepisse*“ a „*desinere*“ (4a, 4b); v *Peregrinatio Aetheriae* se tento případ objevuje u slovesa „*incipere*“ (4c):

(4) a itaque adeo iure (Hecuba) coepta appellarist Canes (Plaut., Men. 718)

b numquam hic triduum unum desitumst potarier (Plaut., Most. 958)

c in eo loco, ubi iam de inter montes exitur et incipitur denuo totum iam iuxta mare ambulari (Per. Aeth. 6,1)

II. Ojedinele se u neosobního pasíva nebo neosobně užitého pasívního slovesa vyskytuje objektový akuzativ:

(5) a epityra estur insanum bene (Plaut., Mil. 24)

b primum aguntur gratiae Deo, et sic fit orationem pro omnibus (Per. Aeth. 25,3)

Někteří vydavatelé se snažili podobná místa korigovat. O tom, že však nejde o ojedinelá přepsání, svědčí na druhé straně další doklady tohoto druhu. E. LÖFSTEDT¹⁰ cituje v této souvislosti a uvedeným způsobem

^{7,8} Cit. podle SVENNUNGA, J.: Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache. Uppsala. 1935, s. 462, 463.

⁹ Müller, H. F.: The Passive Voice in Vulgar Latin. Romanic Review 15, 1924, s. 87.

¹⁰ LÖFSTEDT E.: Philologischer Kommentar zur *Peregrinatio Aetheriae*. Uppsala 1936, s. 292.

vysvětluje výrok Trimalchionův: „*faciatur, si tibi videtur, et triclinia*“ (Petron. 71). Podle mého názoru však tento doklad není příliš jasný, protože akuzativ „*triclinia*“ v oddělené části výpovědi bychom mohli zdůvodnit také jako akuzativ aktivního slovesa, které je v mluveném projevu elidováno, tedy „*faciant et triclinia*“. Jiné řešení nabízí textová kritika,¹¹ v níž je celá vazba převedena na konstrukci osobního pasíva — „*triclinia faciuntur*“ H. PETERSMANN (op. cit) se o tomto dokladu nezmiňuje.

Přesvědčivější je již příklad ze středověké latiny, který uvádí opět LÖFSTEDT: „*Matheum legitur, psalmos erat ante legendum*“ (Alexander de Villa Dei, Doctrinale 1264). Potenciální zachování akuzativu u pasívních forem, třebaže je to poněkud odtažitější souvislost, může snad podpořit také skutečnost, že se v četných dokladech vyskytuje akuzativ u part. perf. pas. ve vazbě ablativu absolutního. Jsou to doklady typu „*foedus inito*“, „*perpetrato facinus*“ aj.¹² Akuzativ se v pozdně latinské a raně románské hovorové řeči prosazuje stále více a více, a to i jako subjektivý pád u intransitivního nebo pasívního (mediálního) predikátu. Důležitou úlohu sehrávaly v tomto procesu jednak synonymní tranzitivní nebo aktivní konstrukce, jednak snaha autorů o stylistickou variabilitu. Z fonetického a morfologického hlediska byla záměna nominativu a akuzativu u substantiv první a druhé deklinace podporována zánikem koncového *-m*.¹³

2. Gerundivum je podobně jako pasívum dalším prostředkem deagentizace, který je příznačný pro knižní styl a který se v pozdní vulgární latině zachoval jen zřídka silou literární tradice. U lidových spisovatelů pozdní doby zaujímá zcela podřadné postavení, výjimečně se vyskytuje v přímé řeči a někdy je ho u méně vzdělaných autorů užito nesprávně. V Peregrinatio Aetheriae se konstrukce gerundiva se slovesem „*esse*“ v modálním významu objevuje pouze 2× (viz 6a, 6b); odklon lidové latiny od gerundiva je patrný již v díle Petroniově — zde nacházíme v přímé řeči jediný doklad (viz 6c), a to ještě na místě, kde Trimalchio klade na svoji řeč nápadný důraz:

(6) a eadem die vigiliae agende erant in ecclesia (Per. Aeth. 9,1)

b quicumque essent baptizandi in ipso vico (ibid. 15,5)

c valde enim falsum est vivo quidem domos cultas esse, non curari eas, ubi diutius nobis habitandum est (Petron. 71)

Gerundivum bylo lidově zabarveným textům všeobecně cizí a s tím souvisí také skutečnost, že se jeho forma nedochovala vůbec do románských jazyků. Konstrukce gerundiva se slovesem „*esse*“ s významem nutnosti jsou u Petronia nahrazovány v projevech vzdělaných i nevzdělaných mluvčích slovesy „*oportet*“ nebo „*debere*“. V partiích městské mluvy je gerundivum opisováno modálními predikativy „*nescesse est*“, „*opus est*“, popř. „*nescesse habere*“.¹⁴

¹¹ Petronii Saturae et Liber Priapeorum. Ed. G. HERAEUS. Berolini 1912, s. 49.

¹² SCHMALZ J. H.: Zur lateinischen Syntax. Berliner philologische Wochenschrift 30, 1910, s. 701—704.

¹³ NORBERG D.: Beiträge zur spätlateinischen Syntax. Uppsala 1944, s. 21—32.

¹⁴ PETERSMANN, H.: Petrons urbane Prosa. Untersuchungen zu Sprache und Text (Syntax). Wien 1977, s. 225.

V pozdní latině se vývoj gerundiva završil tím, že gerundivum nabylo významu futura a začalo být gramatiky označováno jako *participium futuri passivi*. Někteří autoři, např. SVENNUNG,¹⁵ vysvětlují tento vývoj blízkostí obou významů, tj. modálního významu nutnosti (povinnosti), něčeho, co „má být uděláno“, a významu budoucnosti. Ve 3. století tak dochází především u galských spisovatelů k významovým ekvivalencím typu „*tradendus est*“ = „*tradetur*“, „*exhibendus est*“ = „*exhibebitur*“, „*salvandus erit*“ = „*salvabitur*“ apod. „*Agendum esse*“ je užíváno na místě infinitivu fut. pas. „*actum iri*“, a protože pomocné sloveso „*esse*“ bývá mnohdy vynecháváno, plní funkci futurálního pasivního infinitivu v pozdní latině často samotné gerundivum.¹⁶

Gerundivum ovšem původně nemělo a také vždy nemá pasivní význam. V budoucím a aktivním významu (např. „*placenda est*“ = „bude se líbit“) se sblíží s part. fut. act. a obě formy, zejména u sloves intransitivních a deponentních, mohou být lehce zaměňovány. Kromě toho, protože v latině neexistuje žádné part. praes. passivi a protože mnohé formy gerundiva foneticky splynuly s častěji užívaným ablativem gerundia, mohlo být gerundivum buď v případě potřeby užito na místě přítomného participia, nebo naopak být part. praes. nahrazeno, např. „*dtebus observantibus* (= *observandis*), *dies Veneris optimus est totus et super omnibus diligens* (= *deligendus*)“.¹⁷

Výskyt podobných případů tak vede k všeobecné nejasnosti v užívání participií v pozdní latině a k postupnému zániku gerundiva v živé řeči. 3. Užití neosobních sloves má ve vulgární latině ve srovnání s předcházejícími dvěma prostředky velký význam. Jejich výskyt je příznačný jak pro latinu archaickou, tak pro latinu pozdní; pozdní latina je navíc obohacena o několik dalších prostředků. Vedle neosobních sloves „*oportet*“, „*licet*“, „*libet*“, „*piget*“, „*taedet*“ či neosobně užitých „*potest*“ a „*debet*“ se v pozdní latině objevují také neosobní slovesa „*valet*“ („je možné“), „*horret*“, „*habet*“ ve významu existenciálním, „*fit*“ aj.:

(7) a quia nihil dignum aut aequabile valet reperire, me ipsum offero (Eugen., epist. 3)¹⁸

b quod aliis horret videre (Venant. Fortun., Vita Radeg. 23, 56)¹⁹

c inde ad sanctam Teclam, . . . , habebat de civitate forsitan mille quingentos passus (Per. Aeth. 23,2)

d fit orationem pro omnibus (ibid. 25,3)

V poklasické latině však, zatímco se rozšiřuje neosobní užívání sloves, vytvářejí na druhé straně některá původně monovalenční slovesa dvojmístný větný vzorec. Sloveso „*oportet*“ se např. objevuje (snad pod vlivem konstrukce s „*necesse est*“) ve spojení s dativem a větným komplementem: „*ei oportet (ut) veniat*“, nebo jako osobní sloveso s nominál-

¹⁵ SVENNUNG, J.: Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache. Uppsala 1935, s. 427.

¹⁶ STOLZ, F.—SCHMALZ, J. H.: Lateinische Grammatik, 5. Aufl., München 1928, s. 556.

¹⁷ Cit. podle AALTA, P.: Untersuchungen über das lateinische Gerundium und Gerundivum. Helsinki 1949, s. 146.

^{18, 19} Cit. podle LÖFSTEDTA, E.: Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Uppsala 1936, s. 45.

ním subjektem a infinitivem typu „*ea fieri oportet*“.²⁰ V tomto případě může jít o kontaminaci dvou vazeb a vztažení (atrakci) finitního slovesa k číslu substantiva v závislé konstrukci akuz. s inf. Tyto doklady se vyskytují již v jazyce Plautově a jsou jen důkazem toho, že ve vulgární latině existují jevy, které se v různých obdobích dostávají více či méně do popředí a které jsou poplatny jednak stylistickému charakteru volnějších jazykových projevů, jednak charakteru vulgární latiny jakožto samostatného jazykového útvaru. S vývojem jednotlivých prostředků v pozdní atině je však spojena skutečnost, že pasivum je nahrazováno analytickými konstrukcemi nebo reflexivním výrazem, je omezen výskyt a posunut význam gerundiva a že dochází k hromadění prostředků nutnosti, jako např. „*signa requirenda oportet*“, a tím ke vzniku pleonasmů. Pozdní vulgární latina tak předznamenává vývoj skupiny románských jazyků.

AUSDRUCKSMITTEL DER SEKUNDÄREN DIATHESE UND DAS VULGÄRLATEIN

Ausdrucksmittel der sekundären Diathese (das Passiv, das Gerundiv, unpersönliche Verben), die den Agens von der Stelle des grammatischen Subjekts verschieben, wurden im vulgären Spätlatein durch allgemeine Entwicklungsprozesse beeinflusst, welche zur Entstehung der einzelnen romanischen Sprachen geführt haben.

Das Passiv wird im Zusammenhang mit der Tendenz zur analytischen Ausdrucksweise entweder durch die beschreibenden Konstruktionen *fiō + Part. Perf. pass.* und *fiō + Adjektiv* (z. B. „*saturi fiamus*“), oder durch reflexive Ausdrücke ersetzt; einfache Passivformen werden durch analytische Formen substituiert. Auf dem Gebiet des unpersönlichen Passivs gibt es gemeinsame Züge zwischen dem Alt- und Spätlatein (*attractio generis verbi* bei den Phasenverben, Objekt im Akkusativ).

Der Gebrauch des Gerundivs wird im Vulgärlatein begrenzt. Das Gerundiv kommt der Bedeutung des *Part. Fut. act.* nahe und verschwindet nach und nach aus der lebenden Sprache.

Die Rolle der unpersönlichen Verben ist — zum Unterschied von den oben genannten Ausdrucksmitteln — im Spätlatein verstärkt worden.

²⁰ BOLKESTEIN, A. M.: Problems in the Description of Modal Verbs. Van Gorcum, Assen 1980, s. 86.